

УДК 811.161.2:81'373

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.2.2022.268663>Людмила Томіленко* 

НАЗВИ ЇЖИ ТА НАПОЇВ У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДНИХ СЛОВНИКАХ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто особливості подання лексики на позначення їжі та напоїв у російсько-українських перекладних словниках початку ХХ ст. (1918–1933 років). Відібрано і проаналізовано всі згадані назви у трьох лексикографічних джерелах: «Словнику московсько-українському» (1918 р.) В. Дубровського, «Російсько-українському словнику» (1918 р.) С. Іваницького та Ф. Шумлянського й «Російсько-українському словнику» (1924–1933 рр.) за ред. А. Кримського та С. Єфремова. Зроблено порівняння із сучасними найменуваннями, простежено розвиток і переосмислення значень у деяких словах тощо.

Ключові слова: назви їжі та напоїв, перекладна лексикографія початку ХХ ст., російсько-український словник.

Tomilenko Liudmyla. Names of food and beverages in Russian-Ukrainian translation dictionaries of the early 20th century.

Various dictionaries created for peculiar purposes play an important role in obtaining the necessary information as well as the translated general language reference books. Nowadays we observe considerable interest in the lexicographic heritage of the first post-revolutionary years and the times of Ukrainization. Among the popular sources are: «Moscow-Ukrainian Dictionary» (1918) by V. Dubrovskiy, «Russian-Ukrainian Dictionary» (1918) by S. Ivanyskiy and F. Shumanskiy, academic «Russian-Ukrainian Dictionary» (1924–1933) A. Krymskiy and S. Yefremov under ed. Consequently, the above mentioned resources became the subject of our research.

The main purpose of this study is to both select and analyze the food and beverages vocabulary which is recorded in these three dictionaries, compare its spelling and word-formation features within the diverse dictionaries of the same timeframe, as well as to trace the usage and fixation of these words in the modern Ukrainian language.

Lexicographic works of the post-revolutionary era contain a considerable number of units related to food and beverages. All three dictionaries contain as many as 700 of such units. The vast majority of identified names have remained popular till today, with the exception of some interesting, little-known, rare, dialectal and regional units.

According to our estimates, the recorded food vocabulary is quantitatively greater than the amount of units related to beverages. Nevertheless, the analyzed dictionaries highlight a high number of diverse types of beverages, specifically alcoholic ones.

The highest toll of units accounts for diversified flour products (including baked, boiled and fried ones). Especially varied are the names of pastries that are intendedly used for daily consumption, although there are also present the names of the festive bread products. Predominantly, it happens to be Ukrainian traditional and well-known till nowadays (in rare cases – foreign) food vocabulary units.

Additionally, the analyzed dictionaries show a record of quite a large scale of the animal source foods, including meat and fish ones. A large number of dairy products both raw and cooked are found throughout the research. There are many names of dishes from different vegetables and cereals, for instance – soups, porridges etc. Meat is often supposed to be one of the components of such a meal. The most commonly noticed ingredients include potatoes and cabbage out of vegetables and millet, buckwheat, corn, peas, and oats out of cereals.

The names of sweets and desserts which are quite diverse in most of the cases form the long-established and modernly used lexical units. These nouns include both colloquial and non-normative lexemes that have different spelling, grammatical structure and features, etc.

Wide group of listings in the analyzed sources is related to the names of drinks. Especially commonly used are the names of alcoholic beverage groups like liqueurs, bitters, wines, varieties of vodka, etc. The names of those beverages vary humongously and arise on the basis of raw material they are made of.

* Людмила Томіленко, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лінгвістики Українського мовно-інформаційного фонду НАН України (Київ, Україна); e-mail: tomilenko@i.ua.

Modern lexicographical sources contain both well-known types of these beverages as well as less familiar names.

Dictionaries include the names of non-alcoholic hot and cold beverages which are grossly understated compared to other groups. All the topic related names are widely spread and are commonly known.

In addition, together with the above mentioned food and beverages vocabulary, the studied sources present us a number of lexemes that are used to have completely different meanings in modern lexicographic sources. The analysis, additionally, demonstrates the words that normally belongs to different lexical and semantic groups, but in the modern Ukrainian vocabulary is also used to define food. This include both ambiguous and homonymous lexemes.

Keywords: food and beverages names, translation lexicography of the early 20th century, Russian-Ukrainian dictionary.

Згідно з дослідженням О. Оскірка, вивчення лексики на позначення їжі триває вже понад два століття – від початку ХІХ ст. Перші описи назв страв належать етнографам і краєзнавцям. І лише в другій половині ХІХ ст., за спостереженням науковця, до названої групи лексики звернулися мовознавці й історики [Оскірко 2019, с. 39].

У сучасній лінгвістиці назвам їжі та напоїв присвячено переважно діалектологічні студії. Їх досліджують як у говірках української мови [Загнітко 2011, 2013; Борис 2013; Новіцька 2019; Оскірко 2019; та ін.], так і в художніх творах різних письменників [Яценко 2010; Вікторіна 2021; та ін.].

Відомо, що важливу роль в отриманні необхідної інформації під час вивчення (удосконалення) своєї чи іноземної мови відіграють різноманітні за своїм призначенням словники. Неоціненне значення мають, зокрема, і перекладні загальномовні довідники. «Якщо лексика мови в усій її повноті не доступна всім членам суспільства, якщо немає перекладних словників, – зазначає І. Ющук, – то суспільство збіднюється і його творчі можливості не реалізуються як слід» [Ющук 2004, с. 258]. Багатющий лексичний матеріал уміщують не лише сучасні довершені словники, а й перекладні, тлумачні та інші джерела минулих епох. До таких належать і російсько-українські словники початку ХХ ст.

Сьогодні спостерігаємо значний інтерес до лексикографічної спадщини перших пореволюційних років та часів українізації. Популярними були і є тепер, наприклад, такі перекладні джерела, як «Словник московсько-український» (1918 р.) В. Дубровського (далі – СМУ), «Російсько-український словник» (1918 р.) С. Іваницького та Ф. Шумлянського (далі – РУС-18), академічний «Російсько-український словник» (1924–1933 рр.) за ред. А. Кримського та С. Єфремова (далі – РУС-24–33). Перераховані словники стали об'єктом і нашого дослідження. На основі кожної зі згаданих праць за допомогою програмних методів створено цифрові лексикографічні системи з двома реєстрами – російським та українським. Докладно про них і їхній функціонал можна прочитати в надрукованих раніше статтях у співавторстві з О. Рабульцем. Крім цього, створено іменникову базу реєстрів словників (див. рис. 1), до якої додано ще реєстр «Словаря української мови» (1907–1909 рр.) за ред. Б. Грінченка (далі – Сл. Гр.). База, як і лексикографічні системи, має досить широкі функціональні можливості, про які теж уже йшлося в попередніх публікаціях. Саме з бази реєстрів було відібрано основний масив лексики для пропонованого дослідження.

word	InKE	InDubr	InIvSh	InHrinc
пиріп	+	-	-	-
пиріг	+	+	+	+
пиріжечки	-	-	+	-
пиріжечник	+	-	-	-
пиріжечниця	+	-	-	-
пиріжечок	+	-	+	-
пиріжки	-	-	+	-
пиріжник	+	-	-	-
пиріжниця	+	-	-	-
пиріжня	+	-	-	-
пиріжок	+	+	+	-
пирій	+	+	+	+
пирійка	+	-	+	-
пирка	+	-	-	-
пирог	-	-	+	-
пирожачка	-	-	+	-
пирожина	+	-	-	-
пирожиче	+	-	-	-
пирсавка	+	-	-	-
пирскалка	+	-	-	-
пирскання	+	-	-	-
пирськання	+	-	-	-
пирхавка	+	-	-	-

Рис. 1. Іменникова база. Перетин реєстрів (СМУ, РУС-18, РУС-24–33)

Отже, мета цієї розвідки – відібрати і проаналізувати лексику на позначення їжі та напоїв, зафіксовану в СМУ, РУС-18 і РУС-24–33, порівняти її правописні, словотвірні тощо особливості в різних словниках того самого періоду, а також простежити вживання і фіксацію в сучасній українській мові.

Лексикографічні праці післяреволюційної доби містять у своєму складі чималу кількість одиниць на позначення їжі та напоїв. Разом в усіх трьох словниках їх нараховується близько 700. Переважна частина виявлених найменувань збереглася дотепер, проте трапляються і цікаві маловідомі, рідковживані, діалектні чи регіональні лексеми.

За нашими підрахунками, лексики на позначення їжі (страв) зафіксовано більше, аніж одиниць, що є назвами напоїв. Хоча, варто зауважити, що у досліджуваних словниках подано досить багато різноманітних видів напоїв, особливо алкогольних. Зважаючи на сказане, розглянемо спочатку особливості лексикографічного опрацювання найменувань їжі.

Російське реєстрове слово «кушанье» у значенні ‘їжа, страва’ має низку українських відповідників, уживаних і обмежених у вжитку (зокрема застарілих, діалектних): *страва, потрава, їжа, їство, їда, найдки (наїдок), їдло*. У РУС-18 і РУС-24–33 подано різновиди страв відповідно до способу приготування. Деякі з

них нині мають інший правопис: варена страва – *варево*¹, *варене*; печена страва – *печеня*, *печисте* (тільки в РУС-18), *печене*, *печиво* (РУС-18, РУС-24–33) і *печево* (РУС-24–33). Різноманіття відомих і маловідомих назв зафіксовано на позначення смачної їжі, ласощів: *ласоці*, *лакітка(и)* (нема в РУС-24–33), *лакоти* (РУС-18), *лакомина(и)* (РУС-24–33 та Сл. Гр.), *лакостка* (СМУ), *присмака(и)*, *присмачка* (РУС-24–33), *смакоці* (РУС-18, РУС-24–33) тощо.

Загалом, за нашими підрахунками, в аналізованому матеріалі найбільше міститься одиниць на позначення різних борошняних виробів (печених, варених, смажених). Особливо різноманітними є назви випічки, що призначена для щоденного споживання, хоча трапляються найменування і святкових хлібних виробів. Здебільшого це добре відомі дотепер лексеми на позначення української традиційної (рідше – чужоземної) їжі (страв): *балабуха*², *балабух* (РУС-24–33 та Сл. Гр.), *балабушка* (нема в СМУ), *бублик(и)* (у РУС-18 інше значення), *булка*, *бухан*, *буханка* (РУС-18, РУС-24–33), *вареник(и)* (нема в СМУ), *варениця(и)* (нема в СМУ), *вафля* (РУС-24–33) і *вахлі* – РУС-18, *вергун(и)* (нема в СМУ), *галушка(и)*, *житник* (нема в РУС-24–33)³, *калач*, *крендель* (РУС-24–33), *кекс* (РУС-24–33), *книш* (РУС-18 та Сл. Гр.), *колобок* (РУС-18 та Сл. Гр.) і *колобак* – РУС-18), *корж*, *коржик* (нема в СМУ), *коровай*⁴ (нема в СМУ), *маца(я)*, *маківник* і *маковик* (нема в РУС-18), *медяник* (*медівник*, *медовик* – РУС-24–33), *оладка(и)* (нема в СМУ) і *оладок* (РУС-24–33 та Сл. Гр.), *пампух(а)* (РУС-24–33 та Сл. Гр.), *пампушка(и)* і *пампушок* (РУС-24–33), *паска*, *перепічка* (нема в СМУ), *печиво*, *пиріг*, *пиріжок*, *проскура*, *пряник* (РУС-24–33), *струдель* (РУС-18, РУС-24–33) і *струцель* (РУС-24–33), *хліб* та ін.

До багатьох із перерахованих найменувань подано зменшені (рідше – збільшені) форми, хоча здебільшого зафіксовані вони не в усіх словниках (переважно лише в РУС-24–33). У сучасних лексикографічних працях частина цих іменників відсутня також: *балабушечка* (РУС-24–33), *бубличок* (РУС-18 та Сл. Гр.), *булочка* (РУС-24–33), *буханочка* (РУС-24–33), *буханчик* (РУС-24–33), *вергунець* (РУС-18 та Сл. Гр.) і *вергунчик* (РУС-18 та Сл. Гр.), *галушечка* (РУС-24–33 та Сл. Гр.), *калачик* (нема в СМУ), *калачище* (РУС-24–33) і *калачисько* (РУС-24–33), *коржичок* (РУС-24–33), *кренделик* (РУС-24–33), *медівничок* (РУС-24–33), *перепічечка* (РУС-24–33 та Сл. Гр.), *пирожище* (РУС-24–33) і *пирожина* (РУС-24–33), *рогаличок* (РУС-24–33) тощо.

Трапляються обмежені у вжитку одиниці, що є діалектними, регіональними назвами, деякі ж узагалі сприймаються як позанормативні. Такі лексеми іноді марковані й у досліджуваних словниках, зокрема в РУС-24–33. Частину з них подано разом із загальноновживаними відповідниками: *блин* і *блинець* (РУС-18) – *млинець*; *бохан* (РУС-24–33), *боханець* (РУС-24–33) і *бохон* (РУС-24–33 та Сл. Гр.), *бохонець* (РУС-24–33) – *бухан*, *буханець*; *буцик* (РУС-18 та Сл. Гр.) – смажений *коржик*; *вертуни*⁵ (РУС-18) – *струдель*; (*пров.*) *гугель* (РУС-24–33) –

¹ Цікаво, що на позначення квашеної капусти й буряка та овочів, заготовлених для варіння, РУС-24–33 подає варіантне написання – *вари(е)во*, а РУС-18 як один із перекладних відповідників слів «привар», «приварок» фіксує варіант *вариво*.

² Якщо слово зафіксоване в усіх трьох словниках, подаємо без зазначення джерела.

³ У РУС-24–33 слово із цим значенням відсутнє, очевидно, через утрачений четвертий том словника. Натомість подано іменник *житник* – *пряник* із житнього борошна. У СМУ й РУС-18 це слово вжито лише на позначення жука-шкідника.

⁴ У РУС-18, окрім *короваю*, на позначення весільних хлібів (рос. *свадебные хлебы*) подано ще такі назви: *ишики*, *голубки*, *борона*, *гребінь*, *праник*, *лежень*, *верч* (без стосунку до весілля є також у РУС-24–33 та Сл. Гр.), *дивень*.

⁵ Цікаво, що в СУМ-20 (як і в 11-томному словнику) слово *вертуни* – це діалектна назва вергунів.

крендель; лазу(а)нки (РУС-24–33) і (діал.) сорока (РУС-24–33) – варениці; макагита (РУС-18) і макогита (РУС-24–33) – маківник; обаринок (СМУ, РУС-18 та Сл. Гр.) і обаринок (РУС-24–33), суцук(и) (нема в РУС-24–33) – бублик(и); пірник – пряник; (діал.) попряник (РУС-24–33, без ремарки у Сл. Гр.) – медяник; пшенишник (РУС-18 та Сл. Гр.) – пшеничний хліб; франзоля – французька булка; сколотяник (СМУ та Сл. Гр.) – корж на сколотинах тощо.

Як засвідчує матеріал, до популярних борошняних виробів належали також макарони та страви з них. Це і загальновідомі, і регіонально обмежені назви, представлені здебільшого в РУС-24–33: *бабка* (РУС-24–33), *запечена локша* (РУС-24–33), (зах.) *макарон*; *вермічелі* (РУС-24–33) і *вермішель* (РУС-24–33); *локша*, *локшина*, *різанка* (нема в РУС-18); *макарони* (РУС-24–33). У РУС-24–33 подано ще зменшені форми до іменників «локша», «локшина»: *локшенька*, *локичка*, *локишка*.

Досить багато в аналізованих словниках зафіксовано лексики на позначення тваринної їжі, зокрема м'ясних та рибних (менше) страв. Чимало міститься й назв молочних продуктів – сирих і приготованих.

Стосовно м'яса, то в аналізованому матеріалі міститься велика кількість одиниць на позначення цього продукту харчування та його різновидів. Це й загальновідомі, і маловідомі діалектні, розмовні тощо назви. До самого реєстрового слова «мясо» подано такі українські перекладні відповідники: *м'ясо*, *мнясо* (РУС-18 та Сл. Гр.), (діал.) *гав'ядина* (РУС-24–33), (дит.) *кіка* (РУС-24–33 та Сл. Гр.) і *гига* (РУС-24–33). Залежно від способу приготування: варене – *варене м'ясо* (РУС-24–33) і (діал.) *махан*⁶ (РУС-24–33); печене, смажене – *печене* (РУС-18, РУС-24–33), *печеня*, *смаженина* (СМУ); копчене – *вуджене м'ясо* (РУС-24–33) і *вудженина* (РУС-24–33). Багато зафіксовано назв м'яса, зокрема маловживаних нині, що є також найменуваннями страв, із якоїсь конкретної тварини. Тут можемо побачити чимало варіантних найменувань: *бажантина* (РУС-18) і *фазанина* (РУС-18); *баранина*, *махан*, *овечатина* (РУС-24–33), *овечина* (нема в СМУ), *шкочина* (СМУ); *бичина*, *воловина*, *волятина* (РУС-24–33); *буйволовина* (РУС-24–33); *веприна* (РУС-24–33 та Сл. Гр.)⁷ і *вепровина* (РУС-24–33); (в) *утятина* (РУС-24–33), *утятина* (РУС-18 та Сл. Гр.), *качатина* (РУС-18 та Сл. Гр.); (г) *индичина* (РУС-24–33 та Сл. Гр. – *индичина*); *гусятина*; *заятина* (РУС-24–33), *заячина* (нема в СМУ), *засчина* (РУС-24–33), *зайчатина* (нема в РУС-18); *кабанятина* і *кнуровина* (РУС-24–33 та Сл. Гр.); *кобилина*, *кобилятина* (РУС-18, РУС-24–33), *кони́на* (нема в СМУ), *ко́нятина* (нема в СМУ); *козли́на* (нема в СМУ), *коз(л)ятина* (РУС-18, РУС-24–33), *цапина* (нема в РУС-18); *курчатина* (РУС-18), *курятина* (нема в СМУ); *лебедина* (РУС-24–33 та Сл. Гр.), *лебедятина* (РУС-24–33); *лосятина* (РУС-24–33); *осятрина*; *поросятина* (нема в СМУ), *пацятина* (РУС-18, РУС-24–33); *свинина* (нема в РУС-24–33), *свинятина* (РУС-18); *яловичина* і т. ін.

Крім перерахованих слів, у реєстрах деяких праць подано й назви дещо екзотичних для нашої місцевості видів м'яса, напр.: *жаб'ятина* (РУС-24–33), *їжатина* (РУС-24–33), *кошатина* (нема в СМУ), *псина* (РУС-18, РУС-24–33).

Інших страв, приготовлених із м'яса або в яких м'ясо є головним інгредієнтом, порівняно небагато. Переважно це добре відомі назви, що іноді відрізняються написанням, трапляються також маловідомі синонімічні відповідники: *біфстекс* (РУС-24–33) і (вульг.) *біштек* (РУС-24–33); *ковбаса*;

⁶ У СМУ й РУС-18 цю назву зафіксовано лише на позначення баранини.

⁷ У СМУ й РУС-18 – лише одна з назв агрусу.

ковбасинка (СМУ) і ковбаска (РУС-18) – сосиска; ковбаска (РУС-24–33); котлета (РУС-24–33) і січеник⁸ (СМУ, РУС-24–33); ростбіф (РУС-18); товченик і бита котлета (РУС-24–33); холодець, драглі (у СМУ – желе), холодне (РУС-18), холод (РУС-24–33), захоход (РУС-24–33 та Сл. Гр.), гижки (РУС-24–33 та Сл. Гр.).

Звісно, є в словниках лексеми на позначення не лише м'яса та його видів, а й сала, хоча і без великого різноманіття: сало; внутрішнє – здрі, нутряк (РУС-18 та Сл. Гр.); тонке – шкурлат⁹ (СМУ); добре просмажене, висмажене – вишкварки.

Чільне місце в раціоні українців посідають молокопродукти, що знайшло відбиття і в сучасних, і в давніших лексикографічних працях. Це їжа зі свіжого, кислого або переробленого молока. На позначення молока в аналізованих словниках початку ХХ ст. зафіксовано відомі та маловідомі назви. Деякі з них у різних джерелах мають неоднакові значення: молоко, (дит.) моня (нема в СМУ); сире молоко – сиродій (СМУ); щойно видоєне молоко – тепле молоко (СМУ, РУС-18), свіже молоко (РУС-18, РУС-24–33), сиродій (РУС-18, РУС-24–33), молоко з-під корови (РУС-24–33); збиране молоко (молоко, з якого зібрали вершки) – збіране молоко (СМУ), спідняк (СМУ, РУС-24–33); кип'ячене молоко – (пере)киплене (парене) молоко (РУС-24–33), пряжене молоко (РУС-18), парене молоко (РУС-18); пряжене молоко – пряжене молоко (СМУ, РУС-24–33); кисле молоко – кисле молоко, кисляк (нема в РУС-18), самокиш (СМУ, (зах.) у РУС-24–33 та Сл. Гр.), самокиша (СМУ, (зах.) у РУС-24–33 та Сл. Гр.), самокисе (СМУ та Сл. Гр.), самокись (СМУ, (зах.) у РУС-24–33).

Продуктів і страв, виготовлених із молока, у проаналізованому матеріалі виявлено порівняно небагато. Це здебільшого добре відомі всім назви: масло і його зменшені форми – маселко (РУС-24–33), масельце (РУС-24–33), маслечко (РУС-18, РУС-24–33); молочне (РУС-24–33) і молошне (РУС-18), молочина (нема в СМУ); молочна каша (РУС-24–33), молочний суп (РУС-24–33); морозиво; рязанка, колотуха (нема в СМУ), гусянка (СМУ та Сл. Гр.), пряжанка (нема в РУС-18), паренуха (РУС-18); пармезан (РУС-24–33) і пармський сир (РУС-24–33); сир (нема в РУС-24–33); сирник (нема в РУС-24–33) тощо. На позначення ж самих молокопродуктів у словниках зафіксовано такі найменування: молочні продукти (РУС-24–33), набіл, дійво, дійливо (РУС-24–33), збір (РУС-24–33 та Сл. Гр.), корівне (РУС-24–33 та Сл. Гр.).

Крім розглянутих страв і продуктів тваринного походження, є в словниках одиниці на позначення їжі з яєць (здебільшого смажених). Це більше або менше відомі й нині найменування: яєшня (нема в СМУ) та її синонімічні відповідники (різновиди) – смажениця (нема в РУС-24–33), смажниця (СМУ та Сл. Гр.), смаження (РУС-18), смаження (СМУ, РУС-24–33), пряження (нема в РУС-18); рос. глазунья – яєшня ціла (РУС-18) і яєшня оката (РУС-18, РУС-24–33), яєшня випускна (РУС-24–33). На позначення великоднього пофарбованого (розписаного) яйця зафіксовано широковживані назви – крашанка (нема в СМУ) та писанка (нема в СМУ). Цікаво, що лише в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка подано й інше значення слова крашанка – 'яйце взагалі'. У деяких регіонах України (зокрема на Корсунщині) друге значення згаданого іменника зберігається дотепер. Хоча нині, за нашими спостереженнями, уживають його значно рідше.

⁸ У РУС-24–33 це слово марковане як неологізм.

⁹ В інших словниках – шматок шкіри.

Чимало в проаналізованому матеріалі міститься назв на позначення страв із різних овочів та круп – супів, каш і т. ін. Нерідко складником такої їжі є вже згадане вище м'ясо. До популярних овочів можна віднести картоплю та капусту, найуживанішими крупами було пшоно, гречка, кукурудза, горох, овес.

Отже, у словниках початку ХХ ст. містяться такі відомі й маловідомі назви круп'яно-овочевих та овочевих рідких страв: *борщ* (нема в СМУ); *бурбулянка* (СМУ та Сл. Гр.); *вівсянка*¹⁰ (РУС-24–33); *капуста* (РУС-24–33 та Сл. Гр.), *капустка* (РУС-24–33), *капусниця* (РУС-24–33), *капусняк*; *картоплянка* (РУС-24–33) і *картопляна юшка* (РУС-24–33); *квасок*, *росільник* (РУС-24–33), *огірчанка* (РУС-24–33); *суп* (РУС-18), *юшка*, *щербя*, *сьорба* (РУС-24–33), *посьорбиця* (РУС-24–33), *юха* (нема в РУС-18); *холодник*, *холодець* (СМУ, РУС-24–33 та Сл. Гр.), *холодний борщ* (РУС-18, РУС-24–33), *цибульняк* (РУС-24–33) тощо.

Зрозуміло, що лексикографічні джерела початку минулого століття не могли оминати назву популярної другої страви – *каша*. У всіх або в окремих словниках подано такі її різновиди: *груця* (РУС-18) – ячмінна каша з горохом; *каша круп'яна* (РУС-24–33) і *круп'яник* (РУС-24–33) – крута каша; *куліш* (нема в СМУ), *кулешик*, *крупник* (РУС-18, РУС-24–33), *крупничок* (РУС-18, РУС-24–33); *мамаліга* (крім РУС-24–33) і *мамаліга* (РУС-24–33), *токан* (СМУ, Сл. Гр.); *пшоняна каша* (РУС-24–33); *рябко* (РУС-18 та Сл. Гр.); *шупоня* (РУС-18 та Сл. Гр.) – горох із пшоняною кашею. Містяться в аналізованих працях і назви відомих обрядових каш – *коливо* та *кутя* (нема в СМУ). Крім перерахованих найменувань, у РУС-24–33 подано одиниці на позначення якоїсь (рідкої чи густої) пшоняної страви (рос. пшениная стряпня) – *пшонина* і *пшонянка*.

У досліджуваному матеріалі містяться назви й іншої овочевої (овочево-м'ясної) гарячої та холодної їжі, зокрема з картоплі, капусти тощо. Здебільшого це популярні дотепер страви: *бітос* (нема в СМУ) і *бігус* (РУС-18); *вінегрета*¹¹ (РУС-24–33) і *годзя* (РУС-24–33); *голубці* (нема в СМУ). Тільки в РУС-24–33 зафіксовано такі картопляні страви: *пюре*, *товмачі*, *м'ячка*; *печена картопля*; *смажена картопля*; *картопля в мундирах*, *в лушпинах*, *в лушпинні*, *в лушпах*; *картопляник*.

Представлено в аналізованих лексикографічних джерелах і назви солених або квашених овочів (фруктів): *квасиво*, *квасина* (нема в РУС-24–33), *квасина* (РУС-24–33), *квасня* (РУС-24–33); *квашена* і *кисла капуста* (РУС-24–33).

Досить різноманітними є найменування солодких страв, солодоців, десертів¹². На позначення солодкої їжі в досліджуваних словниках подано такі українські відповідники: *десерт* (СМУ, РУС-24–33), *ласоці*, *зайдки*, *потуха* (РУС-24–33), *солодоці* і под. Більшість із зафіксованих одиниць – усталені сьогодні назви. Деякі подані іменники – це розмовні або навіть позанормативні слова, лексеми, що відрізняються написанням, граматичними особливостями тощо: *безе* (РУС-24–33); *ірис* (РУС-24–33), *іриска* (РУС-24–33); *карамеля* (РУС-24–33); *кисіль* і його різновиди – *бузинник* (РУС-24–33 та Сл. Гр.) і *сапетон* (СМУ та Сл. Гр.), *киселиця*; *льодяник* (РУС-24–33), *льодунчик* (РУС-18), *смоктунець* (РУС-18), *цукерик* (РУС-24–33), *цукралик* (СМУ); *мармелада* (РУС-24–33) і *мармоляда* (СМУ); *монпансьє* (РУС-24–33); *нуга* (РУС-24–33);

¹⁰ Подаємо як рідку страву, оскільки в РУС-24–33 зазначено, що це суп.

¹¹ Російське слово «вінегрет» міститься і в реєстрі РУС-18. Там його перекладено як *вінегрет*, *мішанина*. Однак, очевидно, мається на увазі інше значення цього іменника.

¹² Борошняних солодких виробів тут не розглядаємо, оскільки про них уже згадано на початку статті.

пастила (РУС-24–33); чеколяда (РУС-18), шеколада (РУС-18), шоколяд¹³ (СМУ). Різноманіття назв, зокрема і зменшених форм, подано на позначення цукерок: *конфети* (РУС-18), *канфетка* (РУС-18), *цукерки* (РУС-18, РУС-24–33), *цукерик* (РУС-24–33), *цукерка* (РУС-24–33), *цукерок*, (*гал.*) *цукорок* (РУС-24–33), *цукерочка* (РУС-24–33), *цукерочок* (РУС-18, РУС-24–33).

Велику групу лексики в аналізованому матеріалі утворюють також назви напоїв, питва. Як уже згадувалося трохи раніше, особливо поширеними є найменування алкогольних напоїв – наливки, настоянок, вин, різних видів горілки тощо.

На позначення того, що п'ють, у словниках початку ХХ ст. зафіксовано такі вживані та обмежені нині у вжитку назви: *напій*, *напиток* (РУС-24–33 та Сл. Гр.), *питво*, *пиття* (нема в СМУ), (*діал.*) *питок* (РУС-24–33).

Низку найменувань, зокрема і зменшених форм, мають спиртні напої. Це переважно відомі власне українські та запозичені лексеми: *брага*, *вино*, *винце* (РУС-24–33), *вистоялка* (РУС-24–33 та Сл. Гр.), *вистоялочка* (РУС-24–33), *віскі* (РУС-24–33) й *уіскі* (РУС-24–33), *горілка*, *горілонька* (РУС-18), *горілочка* (нема в СМУ), *коньяк* (РУС-24–33), *коньячок* (РУС-24–33), *лікер* (РУС-18, РУС-24–33), *лікерчик* (РУС-24–33), *наливка*, *наливочка* (РУС-24–33), *настій* (нема в СМУ), *настойка* (РУС-18, (*рус.*) у РУС-24–33), *настоянка*, *пиво*, *пивце* (нема в СМУ) і под.

Головний алкогольний напій – горілка – має в словниках чимало різних відповідників: *горілка*, *горівка* (у РУС-18 – *гал.*), (*гал.*) *горій(в)ка* (РУС-24–33), *терпуга* (СМУ, Сл. Гр.). У РУС-24–33 і РУС-18¹⁴ подано ще й низку жартівливих назв: *горілаш* (РУС-24–33), *паруха* (РУС-24–33), *лепетуха* (РУС-24–33), *пальо(я)цка* (РУС-24–33), *живиця* (РУС-18, РУС-24–33), *адамові слізки* (РУС-24–33), *мокруха* (РУС-18), *ледащиця* (РУС-18), *гострогляд* (РУС-18). Залежно від сорту, якості тощо розрізняють такі різновиди горілки: *оковита* – горілка кращої якості; *запридух*¹⁵ (РУС-24–33 та Сл. Гр.), *гарда(е)ман* (РУС-24–33 та Сл. Гр., СМУ – лише *гардаман*) – дуже міцна горілка; *старка* (крім СМУ), *вистоянка* (РУС-18, РУС-24–33) – стара горілка; *самогін* (РУС-24–33) – горілка домашнього виготовлення; *сивуха*, *недогар*, *підпінок* (нема в РУС-24–33) – погана горілка.

У проаналізованому матеріалі подано велику кількість найменувань різноманітних наливок, настоянок або горілки залежно від того виду сировини (здебільшого плодів), на основі якого їх настояно чи виготовлено. Тут можемо знайти як відомі види цих алкогольних напоїв, що містяться і в сучасних загальномовних лексикографічних джерелах, так і маловідомі, не поширені сьогодні: *абрикосівка* (РУС-24–33), *морелівка* (РУС-24–33) і (*діал.*) *жерделівка* (РУС-24–33); *агрусівка* (нема в СМУ); *айвівка* (РУС-24–33 та Сл. Гр.); *березівка* і *бруньківка* (РУС-24–33); *брусниківка* (РУС-24–33); *вишинівка* і *вишняк* (РУС-18, РУС-24–33); *ганусівка* (нема в СМУ); *горобинівка* (СМУ, РУС-18); *грушівка*; *деренівка* (нема в СМУ), *дереняк* (РУС-24–33 та Сл. Гр.), *кизилівка* (РУС-24–33); *дулівка*; *імберівка* (РУС-24–33), *калганівка* (нема в РУС-18) і *калганка* (нема в РУС-18); *калінівка* (нема в РУС-18); *картоплянка* (РУС-24–33) і *картоплівка* (РУС-24–33); *кукурудзянка* (РУС-24–33); *малинівка* (нема в СМУ) і *малиняк*

¹³ Щодо шоколаду, то це може бути й напій. В аналізованих словниках не уточнено, що саме мається на увазі.

¹⁴ Деякі з назв подано і в Сл. Гр., але без вказівки на відтінок жартівливості.

¹⁵ У РУС-18 цю назву подано серед жартівливих.

(РУС-24–33, Сл. Гр.); *мелясівка* (РУС-18, РУС-24–33); *ожинівка* (РУС-24–33); *перцівка* (нема в СМУ) і *перчаківка*; *полинівка* і *полияк* (нема в СМУ); *полуницівка* (РУС-18, РУС-24–33), *полуничник* (РУС-24–33 та Сл. Гр.), *полунишник* (РУС-18); *порічківка*; *порішнівка* (РУС-18); *просянка* (РУС-24–33); *слив'янка*, *сливняк* (РУС-18, РУС-24–33), *сливовиця* (РУС-24–33, Сл. Гр.); *смородинівка* (СМУ); *суницівка* (РУС-18, РУС-24–33); *тернівка*, *тереняк* (РУС-18 та Сл. Гр.), *терняк* (нема в СМУ); *чемерівка* (РУС-24–33 та Сл. Гр.); *чорницівка* (РУС-24–33) і т. ін. Крім перерахованих назв, у СУМ-24–33 містяться ще такі різновиди вина, як *глювейн* (глінтвейн), *портвейн*.

Є в досліджуваних джерелах і назви безалкогольних гарячих та холодних напоїв, проте їх небагато. Усі подані одиниці добре відомі й уживані дотепер: *кава*, *квас*, *компот* (РУС-24–33), *лимонада* (РУС-18, РУС-24–33), *морс* (РУС-24–33), *узвар*, *звар* (нема в СМУ), *чай* (нема в РУС-24–33) тощо.

Щодо кави, то в РУС-24–33 міститься ще й низка найменувань на позначення її різновидів та замінників: *кава-мок(х)а* і *мок(х)ська кавка*, *верикова*, *по-віденському*, *по-варшавському*, *жолудева*, *ячна*, *житня*, *морквяна*.

Крім розглянутих назв їжі та напоїв, трапляються в досліджуваному матеріалі лексеми, які в сучасних лексикографічних джерелах зафіксовані з іншими або додатковими (новими) значеннями. Скажімо, іменник *запіканка* в РУС-18 та РУС-24–33 – це назва алкогольного напою (одного з різновидів горілки). Натомість у словниках кінця ХХ – початку ХХІ ст. можемо побачити ще одне значення цього слова – ‘страва, яку готують способом запікання’. Російський реєстровий іменник «майонез»¹⁶ у РУС-24–33 має такі українські відповідники: *майонеза*, *салата з м'ясива*. Нині згадана лексема більше відома як найменування соусу з олії, яєць, оцту й т. ін. РУС-24–33 фіксує також одну з назв медового пряника – *медовик*. Крім згаданого значення, у СУМ-20 міститься і друге тлумачення цього слова – ‘торт із тіста, який містить мед’.

В аналізованому матеріалі є також слова, що належать до інших лексико-семантичних груп, проте в сучасній українській мові вони вживаються ще й на позначення їжі. Сюди входять і багатозначні, і омонімічні лексеми. Наприклад: *баланда* (РУС-24–33 та Сл. Гр.) – ‘неповоротка людина’, сучасні джерела – + ‘пісна рідка юшка»; *глазура* (РУС-24–33) – ‘речовина для покриття посуду’, сучасні джерела (*глазур*) – + ‘густий солодкий сироп, яким покривають кондитерські вироби»; *дерун* – ‘грабіжник, хабарник’ та ‘тютюн’ (РУС-24–33), сучасні джерела – + ‘млинець із тертої картоплі»; *зефір* – ‘легенький вітер’ (РУС-18, РУС-24–33) та ‘тканина’ (РУС-24–33), сучасні джерела – + ‘сорт фруктової пастили»; *ковбик* – ‘шлунок у свиней’ (СМУ, РУС-18) та ‘частина тіла’ (РУС-24–33), сучасні джерела – + ‘сальтисон»; *плетінка* (нема в СМУ) – ‘батіг із прядива’ (РУС-18) та різні плетені речі: рукавиця, сітка і т. ін. (РУС-24–33 та Сл. Гр.), нині – + ‘плетена булка»; *сметанник* (СМУ) – ‘рослина’, сучасні джерела – + ‘пиріг (торт) зі сметаною»; *трюфель* (РУС-18 та Сл. Гр.) – ‘гриб’, сучасні джерела (*трюфель*) – + ‘різновид шоколадних цукерок’ тощо.

Отже, російсько-українські перекладні джерела початку ХХ ст. містять у своїх реєстрах чималу кількість одиниць на позначення їжі та напоїв. Переважна частина найменувань добре відома й уживана дотепер. Хоча, як бачимо, трапляються і маловідомі, діалектні, регіональні назви, слова, що різняться

¹⁶ Зважаючи на українські відповідники, можемо припустити, що автори РУС-24–33 мали на увазі перше значення слова «майонез» (холодна закуска з відвареної риби або птиці, залита загущеним бульйоном), яке фіксує «Кулінарний словарь» В. В. Похлебкіна [Похлебкин 2002].

написанням, граматичним родом тощо. Деякі лексеми нині розширили свою семантичну структуру, збагатившись новими значеннями. Частина іменників поповнила групу слів на позначення їжі та напоїв, перейшовши з інших лексико-семантичних груп.

Загалом російсько-українські перекладні словники початку ХХ ст. містять дуже цікавий, проте ще не достатньо вивчений матеріал. Програмні засоби цифрових лексикографічних систем (створених на основі текстів словників) допомагають виконувати цілісні дослідження різних груп лексики, зафіксованої в цих працях, порівнювати її із сучасними одиницями та робити відповідні висновки.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

РУС-18 – Іваницький, С. і Шумлянський, Ф. (1918). *Російсько-український словник*. В 2 тт. Вінниця.

РУС-24–33 – Телемко, О. (підг.) (2007). *Електронна версія російсько-українського словника (1924–1933): А–П*. Київ.

Сл. Гр. – Грінченко, Б. Д. (ред.) (1907–1909). *Словарь української мови*. В 4 тт. Київ.

СМУ – Дубровський, В. (1918). *Словник московсько-український*. Київ, 545 с.

СУМ-20 – *Словник української мови*. В 20 тт. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl> (дата запити: 30.05.2022).

ЛІТЕРАТУРА

Борис, Л. (2013). Назви хлібних виробів у буковинських говірках. [У:] *Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія*, 661–662, с. 170–175.

Вікторіна, О. (2021). Назви перших страв в українській мові (на матеріалі творів письменників XVIII–XIX ст.). [У:] *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Філологія*, 46, с. 24–31.

Загнітко, Н. Г. (2011). *Назви їжі, напоїв у східностепових говірках Донеччини*. Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Донецьк, 453 с.

Загнітко, Н. (2013). Про деякі назви їжі тваринного походження в східностепових говірках Донеччини. [У:] *Лінгвістичні студії*, 26, с. 230–235.

Новіцька, О. (2019). Лексико-семантичні особливості назв рідких страв і напоїв (на матеріалі говірок Підгаєччини Тернопільської області). [У:] *Українознавчі студії*, 20, с. 163–172.

Оскірко, О. П. (2019). *Назви їжі та напоїв у східноpodільських говірках*. Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Черкаси, 397 с.

Похлебкин, В. В. (2002). *Кулинарный словарь*. URL: майонез – Кулинарный словарь (gufo.me) (дата запити: 07.06.2022).

Ющук, І. П. (2004). *Українська мова*. Київ, 640 с.

Яценко, С. (2010). Гуцульські назви продуктів харчування страв і напоїв у романі Петра Шекерика-Доникова «Дідо Іванчик». [У:] *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*, XXV–XXVI, с. 97–102.

REFERENCES

Borys, L. (2013). Nazvy khlibnykh vyrobiv u bukovynskykh hovirkakh [Names of bread products in Bukovyna dialects]. [U:] *Naukovyi visnyk Chernivets'koho universytetu. Slovianska filolohiia*, 661–662, s. 170–175. (in Ukrainian)

Viktorina, O. (2021). Nazvy pershykh strav v ukrainskii movi (na materialii tvoriv pysmennykh XVIII–XIX st.) [Names of the first dishes in Ukrainian (based on the works of writers of the 18th – 19th centuries)]. [U:] *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya: Filolohiia*, 46, s. 24–31. (in Ukrainian)

Zahnitko, N. H. (2011). *Nazvy yizhi, napoiv u skhidnostepovykh hovirkakh Donechchyny* [Names of food and drinks in eastern steppe dialects of Donetsk region]. Dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01. Donetsk, 453 s. (in Ukrainian)

Zahnitko, N. (2013). Pro deiaki nazvy yizhi tvarynnoho pokhodzhennia v skhidnostepovykh hovirkakh Donechchyny [About some names of food of animal origin in the eastern steppe dialects of Donetsk region]. [U:] *Linhvistychni studii*, 26, s. 230–235. (in Ukrainian)

Novitska, O. (2019). *Leksyko-semantychni osoblyvosti nazv ridkykh strav i napoiv (na materialy hovirok Pidhaiechchyny Ternopilskoi oblasti)* [Lexical-semantic features of the names of liquid dishes and drinks (based on the sayings of the Pidhaiechchyna of the Ternopil region)]. [U:] *Ukrainoznavchi studii*, 20, s. 163–172. (in Ukrainian)

Oskyrko, O. P. (2019). *Nazvy yizhi ta napoiv u shhidnopodilskykh hovirkakh* [Names of food and drinks in Eastern Podilian dialects]. *Dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01. Cherkasy*, 397 s. (in Ukrainian)

Pokhlebkyn, V. V. (2002). *Kulynarnyi slovar* [Culinary Dictionary]. URL: maionez – Kulynarnyi slovar (gufo.me) (data zapytu: 07.06.2022). (in Russian)

Yushchuk, I. P. (2004). *Ukrainska mova* [Ukrainian language]. Kyiv, 640 s. (in Ukrainian)

Yatsenko, S. (2010). *Hutsulski nazvy produktiv kharchuvannia strav i napoiv u romani Petra Shekeryka-Donykova «Dido Ivanchyk»* [Hutsul names of foods, dishes and drinks in novel «Dido Ivanchyk» by Petro Shekeryk-Donikov's]. [U:] *Visnyk Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu. Filolohiia*, XXV–XXVI, s. 97–102. (in Ukrainian)

*Подано до редакції 15.06.2022 року
Прийнято до друку 24.07.2022 року*